

જૈન દષ્ટિની મહત્તા

જૈનધર્મ એ વસ્તુતઃ વીતરાગ માર્ગ છે, અને વીતરાગ માર્ગમાં સ્યાદ્વાદ-અનેકાન્ત માર્ગને મુખ્ય સ્થાન છે. સ્યાદ્વાદ એક જ વસ્તુને જુદી જુદી અપેક્ષાએ અનેક રીતે અવલોકવાનું કહે છે. અર્થાત્ એક જ વસ્તુ અમુક અપેક્ષાએ ‘અસ્તિ’ છે એ નિશ્ચિત વાત છે અને અમુક અપેક્ષાએ ‘નાસ્તિ’ છે એ પણ નિશ્ચિત વાત છે. તેમજ એક વસ્તુ એક દષ્ટિએ નિત્યરૂપે પણ નિશ્ચિત છે અને બીજી દષ્ટિએ અનિત્યરૂપે પણ નિશ્ચિત છે. આવી રીતે એક જ પદાર્થમાં ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોનો ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષા દષ્ટિએ અભાધિત-પણે સમન્વય કરવો એનું નામ ‘સ્યાદ્વાદ’ છે. જૈનદર્શન અર્થાત્ કહો કે અનેકાન્ત દર્શન સિવાય કોઈ પણ દર્શનકાર આ સ્યાદ્વાદનો સીધી રીતે સ્વીકાર કરતો નથી. જો કે આડકતરી રીતે તે તે દર્શનકારોને પણ સ્યાદ્વાદ સ્વીકાર્યા વિના ચાલતું નથી, તથાપિ જે સ્યાદ્વાદસિદ્ધતા, જે દષ્ટિ-વિશાળતા, જે સર્વથા અવિસંવાદિતા અને તેથી કરીને જે જૈનદર્શનની સર્વોચ્ચતા નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે, તે હરકોઈ પણ બુદ્ધિમાન સજ્જન નિષ્પક્ષપાતપણે જૈન સિદ્ધાંત અને જૈન ન્યાયનું સાંગોપાંગ નિરીક્ષણ કરશે તેને લાગ્યા વગર નહિ જ રહે.

સ્યાદ્વાદ-નયવાદ મનુષ્ય-પ્રજાની દષ્ટિને વિશાળ અને હૃદયને ઉદાર બનાવી મૈત્રીભાવનો રસ્તો તેમને સરળ કરી આપે છે. જીવનના કલહો શમાવવામાં અને જીવનવિકાસનો માર્ગ સરળ કરી આપવામાં નયવાદ એ સંસ્કારી જીવનનું સમર્થ અંગ છે.

પોતપોતાની હદમાં સ્થિત રહીને અન્ય દૃષ્ટિબિન્દુને તોડી ન પાડવામાં નયોની સાધુતા છે. મધ્યસ્થ પુરુષ સર્વ નયોને જુદી જુદી દૃષ્ટિએ યથોચિત માન આપી તત્ત્વક્ષેત્રની વિશાળ સીમા અવલોકે છે, અને એથી જ એને રાગદ્રેષની નડતર નહિ ઊભી થવાથી આત્મસાધનના પ્રયાસમાં તેને સફળતા મળે છે. નયવાદ એ સ્યાદ્વાદનો જ પેટા વિભાગ છે, એટલે સ્યાદ્વાદ કે નયવાદ એ વસ્તુતઃ એક જ છે.

વિચારોની અથડામણને લીધે જ્યારે પ્રજ્ઞનાં માનસ ક્ષુબ્ધ બને છે અને વાતાવરણ અશાન્ત બને છે, ત્યારે તત્ત્વદર્શીઓ પ્રજ્ઞની સામે સ્યાદ્વાદનો પ્રકાશ ધરે છે અને વસ્તુસ્થિતિને જુદી જુદી દૃષ્ટિએ અનેક રીતે તપાસી સમન્વય કરવાનો માર્ગ સમજાવે છે. સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાન્ત આ રીતે અવલોકન દૃષ્ટિને વિશાળ બનાવે છે અને સંકુચિત દૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થનારા કોલાહલોને શમાવે છે. આમ રાગદ્રેષ શમાવી જનતાના જીવનમાં મૈત્રીભાવનો મધુર રસ રેડવામાં સ્યાદ્વાદની ઉપયોગિતા છે. આ સ્યાદ્વાદને ‘સંશયવાદ’ કહેવો એ પ્રકાશને જ અંધકાર કહેવા બરાબર છે. જૈન ઉપદેશનું અંતિમ પરિણામ રાગદ્રેષની નિવૃત્તિમાં છે એ એક જ માત્ર જૈન વાણીનું મુખ્ય ધ્યેય છે. અત્ર સ્યાદ્વાદને ચર્ચાવાનો વિષય નથી, કિન્તુ જૈન દૃષ્ટિની મહત્તા દર્શાવવાનો ક્ષિયિત્ પ્રયાસ છે.

જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોને સ્કુટ કરવા મહાન આચાર્યોએ મહાન ગ્રંથો નિર્માણ કર્યા છે, જેમાં તે મહાન પુરુષોએ મધ્યસ્થપણે તત્ત્વનિરુપણ કરતાં પ્રજ્ઞના કલ્યાણ તરફ મુખ્ય

દષ્ટિ રાખી છે. કોઈ પણ દર્શનના સિદ્ધાન્તોને તોડી પાડવાની સંકુચિત વૃત્તિ તેમના વાહ્યમયમાં નહિ દેખાય. બલકે અન્યાન્ય સિદ્ધાન્તોનો સમન્વય કરવા તરફ પ્રયાસ સેવવાની તેમની ઉદાર વૃત્તિ અને વિશાળ દષ્ટિ તેમના ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે-ભગવાન હરિભદ્રાચાર્યનો ‘શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય’ ગ્રંથ. તેમાં એક સ્થળે જૈનદર્શન-સમ્મત “ઈશ્વર જગત્કર્તા નથી”-એ સિદ્ધાન્ત યુક્તિપુરસ્સર સિદ્ધ કર્યા પછી તેઓશ્રી જણાવે છે કે—

“ તત્ત્વેશ્વરકર્તૃત્વવાદોઽયં યુજ્યતે પરમ્ ।
 સમ્યગ્ન્યાયાવિરોધેન યથાઽઽહુઃ શુદ્ધબુદ્ધયઃ ॥
 ईश्वरः परमात्मैव तदुक्तव्रतसेवनात् ।
 यतो मुक्तिस्ततस्तस्याः कर्त्ता स्याद् गुणभावतः ॥
 तदनासेवनादेव यत्संसारोऽपि तत्त्वतः ।
 तेन तस्यापि कर्त्तृत्वं कल्प्यमानं न दुष्यति ॥ ”

અર્થાત્-ઈશ્વરકર્તૃત્વનો મત આવી રીતની યુક્તિથી ઘટાળી પણ શકાય છે કે-પરમાત્મા-ઈશ્વરે ફરમાવેલા માર્ગનું અનુસરણ કરવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે મુક્તિના દેનાર ઈશ્વર છે એમ ઉપચારથી કહી શકાય છે. ઈશ્વરદર્શિત માર્ગનું આરાધન નહિ કરવાથી ભવચક્રમાં જે પરિભ્રમણ કરવું પડે છે તે પણ ઈશ્વરનો ઉપદેશ નહિ માન્યાની સજા છે એમ કહી શકાય છે.

જેઓને ‘ઈશ્વર જગતનો કર્તા છે’ એવા વાક્ય ઉપર આદર બંધાણું છે, તેઓને માટે પૂર્વોક્ત પ્રકારની કલ્પના

કરવામાં આવી છે. એમ આચાર્યશ્રી નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે—

“ કર્તાડયમિતિ તદ્વાક્યે યતઃ કેષાંશ્ચિદાદરઃ ।

અતસ્તદાનુગુણ્યેન તસ્ય કર્તૃત્વદેશના ॥ ”

અર્થાત્—આ ઇશ્વર જગતનો કર્તા છે એવા વાક્ય ઉપર જેઓને આદર બંધાણું છે, તેઓના ગુણને માટે ઉપર ક્ષિત ઇશ્વર જગત્કર્તાપણાની દેશના છે.

હવે બીજી રીતે ઉપચાર વગર ઇશ્વરને જગત્કર્તા આચાર્યશ્રી બતાવે છે—

“ પરમૈશ્વર્યયુક્તત્વાદ્ મત આત્મૈવ વેશ્વરઃ ।

સ ચ કર્તેતિ નિર્દોષઃ કર્તૃવાદો વ્યવસ્થિતઃ ॥ ”

અર્થાત્—ખરી રીતે આ આત્મા જ ઇશ્વર છે, કેમકે—દરેક આત્મસત્તામાં ઇશ્વરશક્તિ સંપૂર્ણ રહેલી છે: અને આત્મા—જીવ તો ચોખ્ખી રીતે કર્તા છે જ. આવી રીતે કર્તૃવાદ—જગત્કર્તૃત્વવાદ વ્યવસ્થિત થઈ શકે છે.

આગળ વધીને આચાર્યમહારાજ કહે છે કે—

“ શાસ્ત્રકારા મહાત્મનઃ પ્રાયો વીતસ્પૃહા ભવે ।

સત્ત્વાર્થસમ્પ્રવૃત્તાશ્ચ કથં તેડયુક્તમાષિણઃ ?

અભિપ્રાયસ્તતસ્તેષાં સમ્યગ્ મૃગ્યો હિતૈષિણા ।

ન્યાયશાસ્ત્રાવિરોધેન યથાડડહ મનુરપ્યદઃ ॥ ”

અર્થાત્—જ્યાં જ્યાં ઇશ્વરને કર્તા કહેવામાં આવ્યો હોય, ત્યાં ત્યાં પૂર્વોક્ત અભિપ્રાયથી કર્તા સમજવો. તે સિવાય પરમાર્થદૃષ્ટિએ ઇશ્વરને સૃષ્ટિકર્તા કોઈ શાસ્ત્રકાર

ખતાવી શકે જ નહિ, કારણ કે-શાસ્ત્ર બનાવનાર ઋષિ-મહાત્માઓ પ્રાયઃ નિઃસ્પૃહ, પરમાર્થદષ્ટિવાળા અને લોકો-પકારની વૃત્તિવાળા હોય છે, માટે અયુક્ત, પ્રમાણબાધિત ઉપદેશ કેમ કરે ? અતઃ તેઓના કથનનું રહસ્ય ખરાખર શોધવું જોઈએ કે-અમુક વાત તેઓ કયા આશયથી કહે છે.

એ પછી કપિલના પ્રકૃતિવાદની સમીક્ષા આવે છે. સાંખ્ય મતાનુસારી વિદ્વાનોએ પ્રકૃતિવાદની જે વિવેચના કરી છે, તેમાં દોષ જાહેર કરીને પ્રકૃતિવાદમાં કપિલનું શું રહસ્ય સમાયતું છે એ વાતનું પ્રતિપાદન કરતાં છેવટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

“ एवं प्रकृतिवादोऽपि विज्ञेयः सत्य एव हि ।

कपिलोक्तत्वतश्चैव दिव्यो हि स महामुनिः ॥ ”

અર્થાત્-એ પ્રમાણે (પ્રકૃતિવાદનું જે ખરું રહસ્ય ખતાવ્યું તે પ્રમાણે) પ્રકૃતિવાદ યથાર્થ જાણવો. વળી તે કપિલનો ઉપદેશ છે, માટે સત્ય છે; કારણ કે-તેઓ દિવ્ય-જ્ઞાની મહામુનિ હતા.

આગળ જઈને ક્ષણિકવાદ, વિજ્ઞાનવાદ અને શૂન્યવાદની ખૂબ આલોચના કરીને અને તે વાદોમાં અનેક ઊભા થતા દોષો ખતાવી છેવટે આચાર્યમહારાજ વસ્તુસ્થિતિ જાહેર કરે છે કે—

“ अन्ये त्वभिदधत्येवमेतदास्थानिवृत्तये ।

क्षणिकं सर्वमेवेति बुद्धेनोक्तं न तत्त्वतઃ ॥

विज्ञानमात्रमप्येवं बाह्यसंगनिवृत्तये ।

विनेयान् कांश्चिदाश्रित्य यद्वा तद्देशनाहृतઃ ॥

एवं च शून्यवादोपि सद्विनेयानुगुण्यतः ।

अभिप्रायत इत्युक्तो लक्ष्यते तत्त्ववेदिना ॥ ”

અર્થાત્—મધ્યસ્થ પુરુષોનું એમ કહેવું છે કે—આ ક્ષણિકવાદ બુદ્ધે પરમાર્થદૃષ્ટિએ અર્થાત્ વસ્તુસ્થિતિએ કહ્યો નથી, કિન્તુ મોહવાસનાને દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી કહ્યો છે. વિજ્ઞાનવાદ પણ તેવા પ્રકારના યોગ્ય શિષ્યોને આશ્રીને અથવા વિષયસંગને દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી બતાવવામાં આવ્યો છે. શૂન્યવાદ પણ યોગ્ય શિષ્યોને આશ્રીને વૈરાગ્યની પુષ્ટિ કરવાના આશયથી તત્ત્વજ્ઞાની બુદ્ધે કહ્યો જણાય છે.

વેદાન્તના અદ્વૈતવાદની વેદાન્તાનુયાયી વિદ્વાનોએ જે વિવેચના કરી છે, તે પર પ્રાપ્ત થતા દોષો બતાવી છેવટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

“ अन्ये व्याख्यानयन्त्येवं समभावप्रसिद्धये—

अद्वैतदेशना शास्त्रे निर्दिष्टा न तु तत्त्वतः ॥ ”

અર્થાત્—મધ્યસ્થ મહર્ષિઓ એમ નિરૂપે છે કે—અદ્વૈતવાદ તત્ત્વિક દૃષ્ટિએ નથી કહ્યો, પણ સમભાવની પ્રાપ્તિ માટે બતાવવામાં આવ્યો છે.

ખરેખર ! ‘સમ્યગ્દૃષ્ટિને મિથ્યાદૃષ્ટિના શાસ્ત્રો પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પરિણમે છે’—એ શાસ્ત્રકથિત ભાવ પણ ઈત્યાદિ રીતે સમજવા યોગ્ય છે.

આવી રીતે જૈન મહાત્માઓ અન્ય દર્શનોના સિદ્ધાન્તોની તટસ્થ દૃષ્ટિએ પરીક્ષા કરવાની સાથે શુદ્ધ દૃષ્ટિથી તેનો સમન્વય કરવા પણ પ્રયત્ન કરે, એ જૈનદૃષ્ટિની કેટલી

વિશાળતા હશે ? અન્ય દર્શનોના ધુરંધરોને ‘ મહર્ષિ ’, ‘ મહામતિ ’ અને એવા બીજા ઊંચા શબ્દોથી સન્માન-પૂર્વક પોતાના ગ્રન્થોમાં ઉલ્લેખવા અને દ્વષિત સિદ્ધાન્તવાળાઓના મતોનું ખંડન કરતાં પણ તેમનો હલકા શબ્દોથી વ્યવહાર ન કરવો અને સંપૂર્ણ સભ્યતા તથા શિષ્ટતા સાથે સામાને પ્રબુદ્ધ કરવાની પોતાની માયાળુ લાગણી વહેતી રાખવી, એ જૈન મહર્ષિઓનું કેટલું ઔદાર્ય હશે ? ધાર્મિક કે દાર્શનિક વાદ-યુદ્ધ ચલાવતાં પણ વિરુદ્ધ દર્શનવાળાઓ તરફ આત્મપ્રેમનો રસ ઊભરાતો રહે એ કેટલું સાર્વિક હૃદય !

જૈન મહર્ષિઓની મધ્યસ્થભાવની થોડી વાનગી—

“ ભવબીજાંકુરજનના રાગાદ્યાઃ ક્ષયમુપાગતા યસ્ય ।

બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા હરો જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ॥ ”

(ભ૦ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય)

“ નાશામ્બરત્વે ન સિતામ્બરત્વે ન તર્કવાદે ન ચ તત્ત્વવાદે ।

ન પક્ષસેવાઽઽશ્રયણેન મુક્તિઃ કષાયમુક્તિઃ કિલ મુક્તિરેવ ॥

(શ્રી ઉપદેશતરંગિણી)

“ પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્ વચનં યસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥ ”

(ભ૦ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ)

અર્થાત્—સંસારબીજ-અંકુર ઉત્પન્ન કરનાર રાગ-દ્વેષ આદિ સમગ્ર દોષો જેના ક્ષય પામ્યા છે, તે ચાહે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શંકર અથવા જિન હોય તેને મારા નમસ્કાર છે.

દિગમ્બર અવસ્થામાં મોક્ષ નથી, શ્વેતામ્બર દશામાં મોક્ષ નથી, તર્કવાદમાં મોક્ષ નથી અને પક્ષસેવા કરવામાં મોક્ષ નથી, કિન્તુ કષાયો-(ક્રોધ-માન-માયા-લોભ) થી મુક્ત થવામાં જ મુક્તિ છે.

મહાવીર ઉપર મારો પક્ષપાત નથી અને કપિલ વિગેરે પર મારો દ્વેષ નથી, કિન્તુ જેનું વચન યથાર્થ હોય તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

આ રીતે જૈન દૃષ્ટિની મહત્તા, જૈન મહર્ષિઓની દૃષ્ટિ-વિશાળતા અને તેઓશ્રીની મધ્યસ્થતાનો કિંચિત્ પરિચય ગ્રંથાધારે મૂકવા પ્રયાસ કર્યો છે, તેમાં કોઈ ભૂલચૂક या વિપરીતતાને સ્થાન હોય તો વિદ્વજ્ઞનો ક્ષાંતગ્ય લેખવા કૃપા કરશે.

સાધ્ય-સાધન

સર્વ સાધનો છે તે સાધ્ય માટે છે, પણ સાધનો કાંઈ સાધ્ય નથી. દયા, સત્ય, અસ્તેય, અહમ્યયર્થ, વિનય, વિવેક, સેવા, ભક્તિ, વ્રત, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ,-એ પણ સાધન છે; માટે સાધનોની ભિન્નતા અને ઉપ-યોગિતા જાણી સાધનોવડે આત્માની વિશુદ્ધિ કરવી-શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું, એ જ મુખ્ય ધ્યેય છે. પરંતુ સાધનોમાં સાધ્યબુદ્ધિથી મુંઝાવું નહિ. સાધ્યને લક્ષમાં રાખી સાધ્યની સિદ્ધિ થાય તેવી સ્થિતિપૂર્વક સાધનનું સેવન થાય તો સાધન સાર્થક છે અને તેમાં સદ્બ્યવહાર કારણુ વિગેરે રહે છે. આત્મજ્ઞાન થતાં સર્વ સાધનોના એકાંત કદાગ્રહ છૂટી જાય છે તેમજ સાધનોવડે અપેક્ષાએ વર્તન થાય છે.